

РАННАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВНОСТ – ТЮРКСКА ИЛИ ИНДОЕВРОПЕЙСКА?

Неделчо НЕДЕЛЧЕВ

THE EARLY BULGARIAN STATE – TURKIC OR INDO-EUROPEAN?

Nedelcho Nedelchev

Abstract:

The article explores the hypothesis of Turkic or Indo-European origin of the early Bulgarians and the state. The analysis of names and titles shows that they are not part of the Turkish, but rather belong to the Sarmatian or Indo-Iranian inheritance.

Key words: *Cana, Canartican, Cavhan, Dulo, Asparuh, Kardam, Onglos, Sarakt, Sär, Tsar, Bulgarians.*

Темата е поставена полемично, тъй като от много отдавна е предмет на обсъждане на различни нива от народни предания до официални становища в основни български издания. Едностранчивото разглеждане на този проблем е повод за:

1. Различия в българската наука без сериозни дискусии и различни начини за отстраняване на мислещите по друг начин.
2. Различията в образователната система и отсъствие на единна понятийно-терминологична система.
3. Опити за решаване на проблеми на етногенезиса без нови езиковедски изследвания, само с културно-исторически и археологически подходи.
4. Непрекъснато проблематизиране с крайни тези на въпроса дали сме българи, тюрки, перси, траки, славяни, готи, сармати и други, без оценка на проблема за нароодообразуването и ролята на езика;

5. Отражение на крайните тези на съвременните процеси на народообразуване и при създаването на вторични нации.

Идеята, че българите между Тянь Шан и Кавказ са тюрки, тюркизирани, или смесени с тюрки е защитавана с упоритост, която изглежда едностранчива. Изненадва и едностранчивото търсене на тюркски съответствия на прабългарски имена и титли въпреки многобройните възможности за това „в арийския език” на който пишат персийските владетели. Напоследък стана практика, привържениците на иранската теза да се позовават публично на изследвания на английски и китайски археолози в Хотан или в Таримската долина, като не се посочва научна литература. Очевидно се забравя тезата на И. Басанович¹, който следва К. Нибур, М. Дринов, К. Иречек и други. Тази теза е, че българският народ е съставен основно от славянизирани от сарматите траки. След критиката на позициите на И. Басанович от Н. С. Державин² тезата му е изоставена без анализ, напълно неоснователно. Възможните интерпретации, които предлагам са основани на археологически и езикови свидетелства, включително и на езика и произхода, които древният персийски цар Дараявуш/Дарий I определя като аггіа-та – „в арийския език” и аггіа сiһѳа – „от арийски произход”.

I. Археологическите свидетелства

Погребалният ритуал на ираноезичните народи в древността е известен в три вида – трупозгаряне при ранните иранци, трупополагане при сарматите и погребение на почистените скелети при зороастрийците. Възможни са и кенотафни погребения.

Кремацията не е засвидетелствана при нито един древнотюркски народ. Този обряд е характерен за по-късните тюркски хаганати и за киргизите от Южен Сибир³. Възможно е отсъствието на известни погребения на български владетели от Ранна дунавска България да се дължи на кремация, при очакван от археолозите обряд на трупополагане. При погребението от Малая Перещепина отсъстват следи от трупополагане и погребален обряд, което насочва проследяването на подобна традиция към времето на Велика България на Кубрат поне за управляващите класи. Известни са множество

погребения с трупологане от „прабългарски тип”. За Ст. Ваклинов след Св. Плетньова⁴ те показват силно влияние на сарматския погребален ритуал, като все пак българите си оставали тюрки. Р. Рашев след И. Йорданов показва поне четири расови типа, посочва метисизация между индоевропейци и монголоиди още в Централна Азия, но прави и извод, че вероятното сарматско въздействие върху българите е значително⁵.

Проблемът за съотношението между основните етнически групи в българския етногенезис напоследък се пренебрегва, като се поставя ударение върху това, дали прабългарска аристокрация била смес от ираноезични и тюркоезични родове. Например персийска интерпретация на имената на Аспарух, Безмер, Кубрат, Гостун, Омуртаг, Кардам, Мостич, Корсис, Расате и други прави В. Бешевлиев. По-късно в „Първобългарите. Бит и култура”, тази насока на търсене избледнява, иранските примери намаляват и отново В. Бешевлиев пише „така например името Аспарух е иранско, Баян монголско”⁶.

Според мен е притеснително, когато в науката без обяснения се приемат, премълчават, стесняват, доуточняват или се изхвърлят мнения.

Тук ще представя българската държавност според известното за нейното устройство и арийско-персийска интерпретация на считаните за тюркски понятия. Избрал съм девет въпроса и те са: **1.** Предводител или управител и престолонаследник – титли. **2.** Титли на знатни сановници. **3.** Смисъл на имената на четири рода през VII – VIII в.; **4.** Смисъл на някои от имената на български владетели с възможност за най-ранна датировка; **5.** Считаното за основното божество Тангра; **6.** Понятието Онгъл. **7.** Понятието за държава „сакт” **8.** Понятието „българи”. **9.** Произходът на понятието цар.

II. Езикови свидетелства

1. Титлата на предводителя или управителя и на престолонаследника

Въпреки ясно засвидетелстваната титла „кана” в надписи на Омуртаг и Маламир в българската наука, в истории и христоматии непрекъснато се прави интерпретация или пояснение, че това е с

монголско-тюркското „хан”. Дори „кана” се превежда като „хан” при очевидно противоречие. Прабългарската титла „канартикан”, е близка по звучене със старото персийското понятие за „управител” – кăнарăнг и „конарăнг”. Рăнг е със старинно значение „богатство”, а също „вид”, „цвят”. Старинното персийско понятие „кăнане” със значение „древен” е близко по звучене с прабългарското „кана”⁷⁷. Тълкуването на „канар” от монголската дума „аканар” със значение „постарият брат”⁷⁸ не е обяснение за син-престолонаследник.

Основната титла на българските владетели преди християнизацията и възприемането на общоримска терминология е: „кана сивиги” или „кана субиги”. Досегашните търсения бяха с тюркска насоченост. При това като се знае, че тюркското „бег” е от иранското „бага” – „бог” или „господар”. Оттук е и произходът на българската дума „бае”, „бай”, не от турски. Турските съответствия на българското „бае”, „байно”, „байо” са – büyük, birader, arkadaş, kardeş, kafadar, ağa. Съвременното персийско произношение е „бай”.

Аргументът, че втората част от титлата kana sü beg-i – „сю” и „бег” „се срещат в старотюркските Орхонски надписи” не изключва възможността персийски по-древни титли да са осмислени като тюркски, или в конкретното време да са близки по звучене. В Чаталарския надпис на хан Омуртаг според Б. Примов, в съответствие с надписите на първобългарските им автори, четенето на титлата е друго: „Кана сивиги Омуртаг е от бога владетел в земята, където се е родил...”.

При персийско четене „Кана субиги” се чете от персийското „су” – „светлина”, „посока” и „бага” – „господар” или „Кана Светъл господар” и „Кана на светлия господар”. Надписът „KANA VIPĪ OMOURTAG”, който изглежда непълен означава „Кана господар Омуртаг”.

2. Титли

Титлата „боил” „боила” е в определено съзвучие с персийското „оула” – съответстващо на „по-подходящ” или „предпочитан”. Възможно е и разчитането на древните български титли „боил” и „боила” през персийски като бала – „врѣх”, „върхушка от хора”, „власт”, „върхове, високи инстанции”, т.е. високи служби и длъжности.

2а. Титлите „багаинос”, „жупан” „тикейнос” се считат за ирански, титлата „багаин” произхожда от иранското „baga” от което е и тюркско-турската титла „beg”. Ранната индоиранска форма на понятието „бог” е bhaga.

2б. Показателен за насилното преименуване на българските държавностни титли като тюркски е титлата „таркан” която се приравнява на *sanna taban*. Старо-персийската дума *kane, kanna, kanne* от VI в. пр.н.е. е със значение „дружествен съм”⁹. Персийското „табан” означава „блестящ”, „сияещ”, „лъчезарен”, „осветяващ”.

2в. По аналогии с тюрките и главно хазарите, българските изследователи приемат гръко-езична транскрипция *καυχανος*, която определят като капхан. Произношението на гръцката дума обаче е „кавхан”. Основна дума в титлата е „кав”, като легендарните управители на арийската династия на ранното политическо обединение Арьйошайана, Кавата, Кави Кавад, Кави Хаусрава. Основата на името се съдържа и в името Коврат. Титлата е предадена като кавкан¹⁰ от Йоан Скилица в разказа му за Петър Делян, и това е формата, която се пренебрегва от привържениците на тюркската интерпретация заедно с много други индоевропейски по език титли в учебници, христоматии и академични издания.

3. Смисъл на имената на три управляващи рода – Дуло”, „Вокил”, „Угаин” и на рода „Кувиар”

3а. Към историческите спомени за българската държавност е названието на рода Дуло, разбираемо през старинно-персийското понятие „доулат”¹¹ – владичество, власт, могъщество. Това е причината поради която българите не обвързват миналото си с Атила и хуните. Тюркското значение на „дул-лу” като с „с конете”, както предлага Б. Симеонов¹² е твърде спорно и едва ли може да се свърже с тюркска или турска дума за „кон”.

3б. Родът заменил Дуло е Вокил. Досега „вокил” се свързва с тюркското „ökalı” „похвален”, „почтен” след Ив. Шишманов от Б. Симеонов¹³. Персийското четене на думата е „вакил”, „вакала”, и означава „доверено лице” или „упълномощен представител”. „Вакилрройа” е със значение „регент”, „временен управител” и няма тюркско четене или съответствие. Турското „Бокали” е твърде различно от „Вокил”!

Зв. Името на рода Угаин има своето съответствие в персийското оугеи – „доведен” или „заварен” и се използва като термин за родство – например „доведен брат” или „заварен брат”.

Родът Кувиар се етимологизира от О. Прицак и Б. Симеонов като тюркски еднопосочно, без да се отчита, че името „Кубер” има повече арийски отколкото турски съзвучия като Кубера или Кувера – древноиндийския бог и господар на богатствата.

4. Смисъл на някои от имената на български владетели с възможност за най-ранна датировка

4а. Б. Симеонов извежда за Кубер значение от тюркската дума „куба” – „жълто-червен”¹⁴. Въобще не са привлечени примери с арийските, древноиндийски и ирански имена „Кубера”, „Кувера” – със значение „господар на богатства”, с арийското „Кава”, Кавата и други.

4б. Познати и традиционни български имена като Аспарух и Кардам са разбираеми през арийския език на надписите на персийските царе и са с древност, която досега не е проявявана – в текстове от VI в. пр. н. е., от Бехистунския надпис техните форми са asabaḡi – „конник” и kartam– „съвършен”¹⁵. Името Аспарух е познато при партиите и сарматите от по-късно време и се запазва само при българите.

Името на последния владетел на България от династията Дуло – Севар е съзвучно с персийската дума за конник – „савар”, или „север” – „сериозен”, „внушителен”.

Четенето на името Аспарух от „аспа” – „кон” е половината от досегашната смислова интерпретация, без датировка във времето.

4в. Името Тервел е близко по изговор до старинното персийското „тървих” – „успокояване”, „установяване” и на думите тәрфи” и тәрфиг – „повишение по служба” и „съпровождам”.

4г. Близки по изговор до персийски понятия и значения са имената на:

Сабин „змей”, „дракон” – от Со’бан или Сяабин в множествено число;

Токту – „щит”, от персийското „тахте”, или „престолен “ от „тāht” – „престол”, или „тахт” – „нападение”.

4д. Боян, считано за производно от тюркското Баян има персийско съответствие в „буиан” – „душещ”. Съществуват и староруско и българско съвременно име Буян.

Произволно е и извеждането на „боил” от „боян”. Проблемът за името Баян и производното му Боян се усложнява от руските версии. Не случайно като основен песнотворец в древноруския епос „Слово о полку Игореве” е означаван Боян – „вещий Боян”, „Боян песнотворец”;

4е. Расате, първородният син на Борис, през персийски се разбира като „рă’с” – „връх”, „височина”, „горна част”, „начало”, „глава”, „предводител”. Значението на името в рамките на приетата арийска интерпретация, подсказва и произхода на името на народността „руснаци” от древните „рос” или „рус”..

4ж. Най-тюркски звучащото име „Омуртаг” упорито се извежда от „българското” „омурт”. Цялото име при Б. Симеонов¹⁶ с умалителен монголо-тюркски суфикс ок/ак се превежда като „орленце”. Име, което подхожда на бебе, но не и на владетеля на световна сила на запад от Руските степи. Тюркската интерпретация не изглежда толкова тюркска, когато името се сравни с персийските думи „ăмр”, в множествено число „омур” „дело”, „занятие”, „добро дело”, или „амр” „заповед”, „амер” – „заповядващ”, „амора” „генерали”, или с – „омр” „живот”, или с „омрани” – „благоустроеност”. Втората част на името е близка по звучене до „тахте” или „престолен” от „täht” – „престол”. Възможни са и индоевропейски сравнения с думи за „празник” или „ден”.

4з. Б. Симеонов след О. Прицак извежда името Вихтун от византийско писане на прабългарското Бехтун, Бектун, със значение „хански”, „княжески”. Очевидно е произволното съпоставяне с име, което не е засвидетелствано като прабългарско, но трябва да бъде обяснено. И както и в други случаи, не е търсен близък арийскоезичен паралел като вăг’, или вăг’е – „важност” и „битка”, или прабългарското ВІГІ. Тогава името Вихтун ще означава „Воин”.

5. Името Тангра

Считаният за основен бог на българите, Тангра е твърде малко представен в автентични български надписи – само веднъж в надпис

от Мадара! Едва ли има друг писмен народ с подобна практика, ако действително става дума за основен персонифициран, именен бог, почитан като държавен повече от 250 години!

Още М. Мюлер свързва монголската дума „тенгер” и турската „тангри” или „тенгри” с китайската „тян” или „небе”. Тя е твърде често срещана при якути, буряти, калмики и други народи и това е в строг контраст с единствено веднъж споменаваната дума тангра при българите. Старинната персийска дума „тāнгāри” обаче, със значение за бог, включително и за Алах по-късно, е очевидно повече срещана от първобългарското споменаване на бог Тенгри, и показва нетюрско, а върховно иранско аниконично, безименно божество. Това е и причината в множеството известни надписи от първобългарски владетели безименното божество да е определено като „бог” – „теос”, а не като Тангра.

Опитът да се приравни значението на китайското „тян” – „небе” и шумерското „dingir” в световни митологични речници и в българската литература е погрешен – шумерската дума за небе е „an”, а „dingir” означава просто „бог” и в акадския си превод звучи като ili.

6. Понятието Онгъл

Познати са три селища или укрепени райони, между които може да се търси съответствие:

Оракбалга на р. Или, вливаща се в езерото Балхаш в Казахстан и – Хара-Балгасун в Монголия на р. Орхон включват топоним и етноним. Първата част на името „Орак” в тюркските говори включително и в България означава жънене. Но старинната персийска дума за крепост, за цитадела е „оура”, а понятието „оурāнг” е „трон”, „престол”, „великолепие”, „красота”, „венец”. В езика на „Авеста” „харо” означава „място” и е съзвучно със съставките на имената Оракбалга и Харабалгасун и с ираноезичните им сходства. Понятието „оурāнг” показва – едновременно място на власт и корона, но и оградена област с граница. Ако българите от по-късно време спазват арийската си традиция трябва да търсят подобно място. Старинната „крепост” на българите, укрепленият им район вероятно е носил името Оурабалга, Оурāнгбалга и Харобалга. Монголското осмисляне на думите от името Хара Балгасун е: Хара – „сляп” и балгас „развалини” или „мястото на българите”.

Третата укрепена област „Оглос”, „Онглос” вероятно е първото източно – римско – византийско възприятие на „оурднг” като „трон”, „престол”, „великолепие”, „красота”, „венец”, вероятно през славянски изговор.

7. Понятието за държава „саракт”

В историческите извори е запазено и второ ранно българско понятие за държава или част от държавна територия – „саракт”. Понятието е известно от Втория хамбарлийски надпис на кана Крум. България по времето на Крум е огромна, а саракта е означен между Берое от дясната страна и Анхиало и Созопол от лявата. Тук ще припомним само заради необходимостта от логично разбиране, че по времето на кана Крум към 812 г., по времето в което е споменат сарактът, територията на България е с граници на запад по р. Тиса, и на изток между Днепър и Днестър.

Присъствието на стратегите Леон, Вардан, Янис, Кордила и Григора в саракта, не може да се обясни само с наемници емигранти от Византия, а и с привличането на местно население в създаването на държавата.

Самото име „саракт” води произхода си от персийската дума „сър”, мн. ч. „сăран” – „глава” на правителство на велика държава, „вожд”, „глави”, „вождове”, и от понятието „сăра” – „от земята до небето”, „цял свят”, „вселена”. Значението на втората съставка на думата „саракт” може да бъде открита в персийското „эктэсаби” – „придобит”.

Сарактът е първата територия от Римската империя, която е посочена отделно от българската държава, но като нейна част. Тук ще припомним, че в преписката между Калоян и папа Иннокентий III българският архиепископ Василий пише: „ние, малки и големи, като добри синове ви молим, като добър баща нашият господар-цар да получи от Вас това, което иска, защото той сам, и цялото негово царство имат добра преданост към римската църква, като наследници, произтичащи от римска кръв”¹⁷. „Малки и големи” са хората от народа и управляващите, а „римската кръв” е израз на пряко посочване, че българите са наследници на част от населението на някогашната Римска империя.

Основанието на Калоян да иска титлата цар е произходът на българите и от местното население „римска кръв”. Местното население през VI – IX в. оцелява само на юг от Балкана, в онази област, която по-късно ще се нарича не „саракт”, а Загоре¹⁸.

8. Понятието „цар”

Понятието „саракт” води произхода си от персийската дума „сър”, мн. ч. „сăран” – „глава” на правителство на велика държава, „вожд”, „глави”, „вождове”, и от понятието „сăра” – „от земята до небето”, „цял свят”, „вселена”. Значението на втората съставка на думата „саракт” може да бъде открита в персийското „эктэсаби” – „придобит”.

Според мен от иранското „сър” води произхода си и българската титла цар, позната през X в. като **црь**. Понятието „цесар” извеждат от латинското caesar. Проблем обаче е как и защо се губи първата сричка сае, и как звукът „s”/„з” става „ц”, за да се получи „по-стегната форма цар”, както се изразяват някои изследователи. Късото „а” в „сър” е озвучено в славяноезична среда като буквата „ц”. Обясненията, че късните преписвачи преправяли „цесар” в „цар” в Житието на презвитер Наум от X в., без доказателства, само по предположение, че „в оригиналния текст положително е стояло „цесар” но преписвачът подменил думата с много по-известната му царь”, не са убедителни когато се отнасят за преписи. Понятието „цесар” в българската книжнина от X в. отговаря на стремежите на българите да овладеят политическото наследство на Рим и не изключва употребата на понятието „цар”. Традицията е стара, от времето на кана Крум, когато държавата придобива местна територия „саракт”, в лична уния на кана и се превръща в наследник на Римската империя.

Като владетел на саракта Крум най-вероятно е носел титлата „сър”, както „цесарството” е управлявано от „цесар”, „базилея” от „базилевс” и други политически примери от това време. След овладяването на знаците на царска власт на Източната римска империя от кана Крум българите започват да използват и понятието „цесар”, което частично съвпада със „сър”.

Интересно е, че изследователите на ранната българска история не забелязват различието в примерите, които са събрали за титлите на различните народи по сведения на Теофан и Никифор. Двамата

източноримски автори определят аварския владетел като хаган, но българските владетели са – Кубрат – „кириос” и Батбаян – „архон”, и двама български неизвестни предводители – „рексове”. След създаването на Дунавска България като че ли изчезва титлата „рекс”, но се запазват титлите „архон” и „кириос”, т.е. предводител и господар. Титлите „хан” и „хаган” се използват за означаване на тюркските народи, но не и за българите.

9. Понятието българи

Предложените версии за произхода на понятието българи са много и твърде противоположни – от понятието „българи” като „сбор” от различни народи, „булгур”, „булгамак”, „бунтовници” или „белки”, приемана и от В. Бешевлиев, до езиковедската реконструкция за *bal като „човек” на В. Стоянов. Последната реконструкция може да е синонимна, ако приеме и съществуването на праформата за човек „ман” – „мислещ”. Тук ще напомня, че санскритското „мангала” означава „щастлив човек” и е клетвена формула дори в Монголия през XVII – XVIII в. От там е и циганското самоназвание „мангал”.

Произходът на понятието „българи” става ясен чрез разчитането през персийски като бала – „връх”, „върхушка от хора”, „власт”, „върхове”, „високи длъжности и служби”, и от персийските думи „балар”, „балагър” със значение „колона”, „носеща греда на покрив”, или „най-висока”, „издигната”, „събираща”. При индианците ирокези белият бор е символ на конфедерацията и под клоните му, под покрива на съюза се приютяват много народи¹⁹. Тук е отразена функцията на световното дърво, или земната ос, като събираща земята. Сходни вярвания се отразяват в почитта на българите към свещените колони и „преславните” могили като митологични модели на устройство в центъра на света – примери са колоната в Мадара и могилата издигната от Омуртаг в средата на страната му, между двата двореца, които на свой ред са свещени центрове на нови територии на държавата на север и на юг.

Етниконът „балга” в имената Оракбалга и Харабалгасун показва произхода на името на планината „Балкан” и на полуострова ни. Името се свързва с турците, които идват от изток, но на турски „планина” е не „Балкан”, а „dag”. Старо- и средновисоко немското название на „Дървен стълб” не случайно е „balko”, „balc(h)o” и „balke”²⁰.

Персийската дума „балагърдан“ – „Отклоняващ нещастие“, „Спасяващ“ показва и друга посока на търсене на значение, която не изключва предходната, но свидетелства за разширяване на значението на етнонима. Близка до представите за извисеност, издигнатост е и персийската дума „балагът“ – със значение „красноречие“, „съвършенство“.

Проникването на българи далеч на изток се проследява по топонимите Харабалгасун в Монголия, в долината на р. Орхон и Оракабалга в Казахстан, в делтата на р. Или. Завръщането на запад към митологичните реки Дан, Дана – ирански названия на реките Днестър и Дунав, показва края на пътя. Началото му се определя от вярванията в арийско-индийските богове Аруна и Варуна, съзвучни с топонима Варна и с хетския град Каварна и със слънчевата столица на хетите Арина. Тези богове са свързани със Слънцето на изгрева и космичните води. Началото на пътя е било там, от където е изгрявало слънцето, от източните брегове на Черно море²¹. След почти хилядолетие, под натиска на монголите и тюрките, част от индоевропейските, арийски народи се завръщат отново в индоевропейската си прародина, и между тях са българите. Започва нов етногенетичен процес в славянска среда, въпреки идеите за чисти раси и народи, толкова модни и напоследък. Арийското наследство се запазва в имена и титли, които са общи например за съвременните иранци и българи. Сред имената са Ради, Рад, Гани, Пани, Неда, Парван/Първан, Гати и други. Показателни са имената Бай и Байган, а средновековното българско име Фружин има съответствие в съвременното персийско име Форузан със значение „блестящ“.

Миналото е блестящо, ако не се преиначава и идеологизира като история.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Басанович, И.** Ломска околия. – В: Сборник на министерството на народното просвещение, София, 1881, V, с. 24.

² **Державин, Н. С.** История на България. София, 1948, с. 100 – 101.

³ **Войтов, Е. В.** Хроника археологического изучения памятников Хушо-Цайдам в Монголии (1889 – 1958). – В: Древние культуры Монголии. Новосибирск, 1985, с. 114 – 136, с. 114.

⁴ **Ваклинов, С.** Формиране на Старобългарската култура. VI – XI век. София, 1977, с. 30.

⁵ **Рашев, Р.** Българска езическа култура VII – IX век. София, 2008, с. 263.

⁶ **Бешевлиев, В.** Първобългарите. София, 1981, с. 30.

⁷ **Рубинчик, Ю. А., Османов, М. Н., Дорри, Д. Х., Киселева, Л. Н., Сарычев, С. С., Еремина, К. Н., Галимова Г. А., Алиев Г. Ю., Муравьева, Л. Н., Козлов, Г. И.** Персидско-русский словарь. Москва, 1983, Т. 1– 2, Т. 1. с. 357, с. 733; **Неделчев, Н.** Към произхода на българската етнична и държавна структура. Преоценка на някои исторически интерпретации. – В: Диалози за човешкото и човека. Юбилеен Сборник, посветен на 70-годишнината от рождението на проф. Тодор Ив. Живков. Бургас, 2009, с. 252 – 272, с. 264.

⁸ **Бешевлиев, В.** Цит. съч, с. 45.

⁹ **Weisbach, F. H.** Die Achämenideninschriften. Zweiter Art. 1890, S. 104.

¹⁰ Срв. Превода на **В. Т. Заимова: Йоан Скилица.** Въстанието начело с Петър Делян. – В: Христоматия по история на България. София, 1978, Т. 1, с. 369.

¹¹ **Рубинчик и кол.** Т. 1, 682; **Неделчев, Н.** Към произхода на българската етнична и държавна структура. В: Диалози за човека и човешкото. Юбилеен сборник, посветен на 70-годишнината от рождението на проф. Тодор Иванов Живков. София, 2009, с. 252 сл.

¹² **Симеонов, Б.** Произход и значение на основните прабългарски родови имена. – В: Български език, 1980, № 2, с. 5 – 15, с. 12.

¹³ **Симеонов, Б.** Произход и значение..., с. 8.

¹⁴ **Симеонов, Б.** Произход и значение..., с. 12.

¹⁵ Вж. **Weisbach, F. H.** Die Achämenideninschriften. S. 102

¹⁶ **Симеонов, Б.** Произход и значение..., с. 12.

¹⁷ Вж. **Златарски В.** История на българската държава през средните векове. Т. III. София, 1972.

¹⁸ Вж. **Неделчев, Н.** Римското политическо наследство на България при Тервел, Крум и Омуртаг. – В: Епохи, 2003, В. Търново, 2005, 1 – 2, с. 41 – 50; Срв. **Неделчев, Н.** Римското политическо наследство и владетелската институция в държавата на Асеневци. – В: Сб. Статии „800 години от битката при Одрин. Шумен“. Шумен, 2007, с. 179 – 190.

¹⁹ **Неделчев, Н.** Викинги и скрелинги в Америка. В. Търново, 1999, с. 142 – 143 сл.

²⁰ Срв. **Kluge.** Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin, 2002 – Balken.

²¹ Вж. **Неделчев, Н.** Произход на светската царска институция в Древния Преден изток през III – II хил. пр.н.е. (По исторически писмени текстове от Шумер, Асирия, Хетското царство, Египет от елинистическия период, Древна Гърция и Древен Рим). Шумен, 2004, с. 271 сл.